

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10843275>

SIFAT SO‘Z TURKUMI. UNING MA‘NO TURLARI HAQIDA MA‘LUMOTLAR

Boynazarova Noila Abdusalomovna

Payariq tumani 57-maktab ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu mavzuda sifatning asosan otga bog‘lanishi va uning belgisini, sifatlar ma‘no jihatdan turlarini, Sifatlar ma‘no jihatdan bir-biridan farqlarini, sifatning darajalarini va sifatning boshqa so‘z turkumlari bilan o‘zaro bog‘ligini o‘rganib chiqamiz.

***Kalit so‘zlar:** sifatning ma‘no turlari, asliy va nisbiy sifat, sifat darajalari, qiyosiy daraja, fonetik usul, orttirma daraja, leksik usul, morfologik usul, sifatning otlashishi, juft sifatlar, sodda sifatlar, qo‘shma sifat.*

Sifat (tilshunoslikda) — predmet belgisini bildiruvchi so‘zlar turkumi. Grammatikada belgi so‘zi keng tushunchali bo‘lib, u belgini rang-tus, hajm, shaklko‘rinish, xususiyat va sh.k.ga ko‘ra bildiradi: qizil, keng, yoqimli va boshqa Shu xususiyatlariga ko‘ra, sifatlar ma‘nosiga qarab bir necha turga bo‘linadi Sifat asosan otga bog‘lanadi va uning belgisini aniqlaydi. Masalan: *oq ko‘ylak, kuzgi ekin, aqlli qiz, yumshoq non, o‘rtancha o‘g‘il.* Bunda belgi bildiruvchi so‘z sifatlovchi, uni boshqarib kelgan ot esa sifatlanmish deyiladi.

Sifat bog‘lanib kelgan ot turli so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar bilan qo‘llanish mumkin, lekin sifat o‘zgarmaydi: *ko‘k qalam, ko‘k qalamning, ko‘k qalamdan* kabi. Sifat gapda asosan a) sifatlovchi-aniqllovchi vazifasini bajaradi: *Bir ozdan so‘ng yoqimli shamol esa boshladi;* b) kesim bo‘lib keladi: *Osmon tiniq.*

Sifat ba'zan fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin. Bunday holda sifat ravish kabi gapda hol vazifasini bajaradi: *U do'stining yuragida kechayotgan tuyg'ularni yaxshi tushunardi.*

2-§. Sifatning ma'no turlari

Sifatlar ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

- xususiyat bildiruvchi sifatlar: *kamtarin, sho'x, ziqna, sodda, yo'rg'a, mehribon;*
- holat bildiruvchi sifatlar: *keksa, badavlat, iliq, tinch, salqin, ochiq, xursand;*
- shakl- ko'rinish bildiruvchi sifatlar: *gavdali, novcha, qiyshiq, yassi;*
- rang – tus bildiruvchi sifatlar: *oq, qora, qizil, pushti;*
- hajm – o'lchov bildiruvchi sifatlar: *keng, tor, uzun, yaqin, katta, og'ir;*
- maza – ta'm bildiruvchi sifatlar: *nordon, achchiq, bemaza, shirin;*
- hid bildiruvchi sifatlar: *muattar, xushbo'y, badbo'y;*
- o'rin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar: *kechki, tonggi, kuzgi, bahorgi.*

3-§. Asliy va nisbiy sifat

Sifatlar ma'no jihatdan bir-biridan farqlanadi. Ba'zi bir guruh sifatlar bevosita belgi ifodalash xususiyatiga ega bo'lsa, boshqalarida belgi tushunchasi ma'lum bir narsaning boshqa narsaga munosabati asosida anglashiladi. Shunga ko'ra ularni asliy va nisbiy sifatlarga ajratish mumkin.

1. Narsaning belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko'rsata oladigan sifat **asliy sifat deyiladi**. Masalan: *yaxshi, katta, uzun, qisqa, oq, qora, semiz, kamtar* kabi tub so'zlar asliy sifatlardir.
2. Narsa belgisini o'rin yoki paytga nisbatlash, boshqa narsaga o'xshatish, chog'ishtirish kabi ma'nolar vositasida ifodalaydigan sifat **nisbiy sifat deyiladi**. nisbiy sifatlar affikslar orqali yasalgan sifatlardan tashkil topadi. Ular ma'no jihatdan a) belgini biror narsaga nisbat berish bilan

ifodalaydi: *g'ayratli yigit, chiroyli surat, devoriy gazeta, ko'rpalik mato*; b) belgini o'rin va paytga nisbatlaydi: *toshkentlik kishi, yerdagi olma, kuzgi shamol*; d) belgini narsaning xususiyat, holatga nisbatlaydi: *ko'ngilchan odam, chopqir ot, tirishqoq talaba*.

4-§. Sifat darajalari

Belgining oddiy darajaga ko'ra nisbatlab, farqlanishi sifat darajalari deyiladi. Sifat darajalarining quyidagi turlari bor:

Oddiy daraja

Bir narsa belgisining boshqa narsa belgisiga nisbatlanmay ifodalanishi oddiy daraja deyiladi. Bunday sifatlar daraja bildiruvchi affikslarga ega bo'lmaydi. Masalan: *yorug', yaxshi, og'ir, chaqqon, yumshoq, baland, to'g'ri*.

Qiyosiy daraja belgining oddiy darajaga nisbatan ortiq yoki kam ekanligini qiyoslab ko'rsatadi. Qiyosiy darajadagi sifat asosan **-roq** affiksi bilan shakllanadi: *kattaroq, kichikroq, ko'kroq, balandroq, mazaliroq, achchiqroq*.

Qiyosiy daraja, odatda, ikkita narsa, hodisa, voqea yoki holat ishtirokida hosil bo'ladi. Bunda qiyoslanayotgan narsalarning belgisi ... **-ga nisbatan (qaraganda)** ... **-roq** yoki ... **-dan (ko'ra)** ... **roq** qolipi asosida voqelanadi: *Bugungi shamol kechagiga qaraganda kuchliroq. Tut terakdan pastroq. Asal shakardan ko'ra shirinroq*.

Orttirma daraja belgining oddiy darajadan ortiq, yuqori ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagicha usullar vositasida hosil bo'ladi:

1. Fonetik usul: a) sifatning bosh qismi va oddiy darajadagi shaklning maxsus takrori orqali: *ko'mko'k, dum-dumaloq, yam-yashil, oppa-oston, teppa-teng*; b) sifat tarkibidagi unlini cho'ziq talaffuz qilish orqali: *baaland, achchiq*.

2. Leksik usul:

a) sifat oldidan *eng, juda, g'oyat, g'oyatda, nihoyatda, behad, biram, tim, naq, cheksiz* kabi so'zlarni keltirish orqali: *juda go'zal, behad xursand, nihoyatda baland, g'oyat minnatdor, biram yoqimli, o'ta g'irrom, o'lgiday ziqna, naqadar ulug'vor, tim qorong'u*;

b) turg'un birikmalarni sifat oldidan keltirish orqali: *xaddan ziyod achchiq, haddan tashqari maroqli, bahosi yo 'q juvon;*

v) takroriy sifatlarni ot oldidan keltirish orqali: *baland-baland imoratlar, zo 'r-zo 'r yigitlar, hashamatli-hashamatli binolar, shirin-shirin orzular.*

Bulardan tashqari, *shirindan shirin, uzindan uzoq* kabi morfologik ko'rsatkichlar ishtirokida ham orttirma daraja hosil qilinishi mumkin.

Ozaytirma daraja ko'proq rang-tus belgilariga xos bo'lib, belgining oddiy darajadan kamligi, pastligini ifodalaydi. Ozaytirma darajadagi sifatlar quyidagicha usullar yordamida hosil qilinadi:

1.Leksik usul. Belgining kuchsizlik darajasi sifat oldidan *yarim, nim, och, xiyol, xiyla, sal, aytarli, u qadar* kabi maxsus yordamchi so'zlarni keltirish yordamida hosil qilinadi: *sal durust, xiyol ochiq, bir oz yaxshi, yarim qorong'u, nim pushti, xila shum, u qadar shirin emas.* Bunda ba'zan—**roq** affiksi ishtirok etishi ham mumkin: *sal g'o 'rroq, xiyol kichikroq, bir oz torroq* kabi.

2.Morfologik usul. Bunda darajaning kuchsizligi oddiy darajadagi sifatga quyidagi affikslarni qo'shish orqali shakllanadi:

a)—ish affiksi orqali: *qizg'ish, sarg'ish, ko'kish, oqish;*

v)—mitir\—imtir affiksi orqali: *qoramtir, ko'kimtir, oqimtir;*

g)—gina\—kina\—qina affiksi orqali: *kattagina, shiringina, oppoqqina, kichikkina.*

d)—roq affiksi qiyosiy daraja hosil qilish bilan bir qatorda, belgining kuchsizlik darajasini shakllantirishda ham ishlatiladi.

- **.Sifatning otlashishi.** Sifatning otlashuvi **substantizatsiya** deb yuritiladi. Sifatlar otlashganda belgini emas, otlar singari narsa yoki shaxs tushunchasini anglatadi. Sifat nutqda sifatlanmish tushirilib, uning vazifasida sifatlovchi ishlatilganda otlashadi: *ko'r (odam) tutganini qo'ymaydi, kar (odam) eshitganini.* Otlashgan sifat otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan holda quyidagi vazifalar bajaradi:
 - a) ega: *Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi;*
 - b) to'ldiruvchi: *Mardni maydonda sina;*

- v) qaratqich aniqlovchi: *Yaxshining so‘zi qaymoq, yomonning so‘zi to‘qmoq;*
- **Sifatlarning tuzilishiga ko‘ra turlari:** Sifat tuzilishiga ko‘ra sodda, qo‘shma, juft va takroriy shakllarga ega bo‘ladi.

1.Sodda sifatlari tarkiban bitta o‘zak morfemadan iborat bo‘lgan tub va yasama so‘zlardan tashkil topadi. Shunga ko‘ra ular sodda tub va sodda yasama kabi turlarga bo‘linadi.

Mazmunan doimiy belgi anglatuvchi bir o‘zakdan tarkib topgan asliy sifat **soddatub sifat** deyiladi. Masalan: *shirin, baland, oq, uzun, chaqqon, zukko, dono*. Bunday sifatlarning daraja affiksleri bilan qo‘llanganda ham tub sifat sanaladi: *kattaroq, qoramtir, shiringina, oqish, balandroq* kabi. Sifat yasovchi qo‘shimchalar vositasida turli so‘z turkumlaridan yasalgan sifat **sodda yasama sifat** deyiladi. Masalan: *bilimli, suvsiz, kechki, ishchan, oilaviy, tirishqoq, ag‘darma*.

2.Qo‘shma sifat birdan ortiq o‘zak-negizning o‘zaro qo‘shilib, bitta belgi tushunchasini anglatadigan yasama sifatlardir. Qo‘shma sifatlarning qismlarining morfologik tarkibiga ko‘ra quyidagi guruhlarini tashkil etadi:

- ot+ot: *shira kayf, sher yurak, bezbet, bedana qadam, yer osti;*
- ot+sifat: *mushtumzo‘r, mirzaquruq, nonko‘r;*
- sifat+ot: *uzun quloq, qiziqqon, sovuqqon, shum qadam, sofdil, ochko‘z;*
- sifat+sifat: *olachipor, qora to‘riq, qora qizil;*
- ravish+ot: *kamgap, hozirjavob, kamquvvat;*
- ot + -ar, -mas va -mon qo‘shimchali sifat-dosh: *mehnatsevar, jonkuyar, lattachaynar, nonemas, ishyoqmas, usta buzarmon, ish bilarmon;*
- ravish+sifat-dosh: *tezpishar, eapishar, tez oqar, cho‘rtkesar;* 8) olmosh+sifat yoki ravish: *o‘zbilarmon, o‘zboshimcha;* 9) son+ yasama sifat: *bir xonali, Besh qavatli, bir so‘zli.*

3. Juft sifatlari ikkita so‘zning teng bog‘lanishi asosida tuzilgan sifatlardir. Juft sifatlarning tarkibi har ikkiala qismi lug‘aviy ma‘noli yoki bir qismi lug‘aviy ma‘noga ega bo‘lmagan so‘zlardan tuzilishi mumkin.

4. **Takroriy sifatlar** bir xil shaklga ega bo'lgan so'zlarning aynan takroridan tuziladi. Masalan: *baland-baland, mayin-mayin, shirin-shirin*. Ba'zi takroriy sifatning birinchi qismida qo'shimchalar mavjud bo'lishi ham mumkin: *poyma-poy, ko'pdan-ko'p, kattadan-katta, xilma-xil, limmo-lim*. Bunday sifatlar ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun ishlatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. Siyosiy adabiyotlar

1. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1999. – 686 б.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 176 б. II. Ilmiy risola, darslik va o'quv qo'llanmalar
3. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Морфология ва синтаксис. Т.: Ўқитувчи, 1973. 320 б.
4. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Т.: Ўқитувчи, 1982. 168 б.